

ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARI VA BOSHQARUV O'ZGARISHLARINING IQTISODIY O'SISHGA TA'SIR MEXANIZMI

Turabekov Anvarbek Adilbekovich

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti iqtisodiyot kafedrası mudiri, prof.v.b.,i.f.n.,

E-mail: turbekovanvarbek@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ishlab chiqarish xarajatlari va boshqaruv o'zgarishlarining iqtisodiy o'sishga ta'sir mexanizmi tahlil qilinadi. Tadqiqotda strategik xarajat boshqaruvi (SCM), strukturaviy islohotlar, raqamli transformatsiya va texnologik yangiliklarning ishlab chiqarish samaradorligiga va umumiy iqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'siri o'rganilgan. Empirik ma'lumotlarga asosan, ishlab chiqarish jarayonida xarajatlarni optimallashtirish va boshqaruv yondashuvlarini takomillashtirish orqali iqtisodiy o'sish sur'atlarini tezlashtirish imkoniyatlari aniqlangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy boshqaruv uslublari, ayniqsa, xarajatlarni strategik rejalashtirish va raqamlashtirish, ishlab chiqarishning umumiy samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida xizmat qiladi. Maqola yakunida milliy iqtisodiy siyosat uchun amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: ishlab chiqarish xarajatlari, boshqaruv o'zgarishlari, iqtisodiy o'sish, strategik xarajat boshqaruvi (scm), strukturaviy islohotlar, raqamli transformatsiya, samaradorlik, innovatsiyalar, tannarxni optimallashtirish, korxona iqtisodiyoti.

KIRISH

Bugungi globallashtirish sharoitida iqtisodiy raqobatbardoshlik, samarador ishlab chiqarish va barqaror o'sish strategiyalari milliy iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlariga aylangan. Ayniqsa ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va boshqaruv tizimlaridagi islohotlar o'zgaruvchan bozor sharoitida korxonalarni moslashuvchan, innovatsion va eksportga yo'naltirilgan holatga keltirishda muhim rol o'ynamoqda.

Xalqaro amaliyotda ishlab chiqarish xarajatlarini samarali boshqarish orqali iqtisodiy o'sish sur'atlariga sezilarli ta'sir ko'rsatilgan. Masalan, McKinsey Global Institute hisobotida qayd etilishicha, sanoat tarmoqlarida xarajatlarni raqamlashtirish, avtomatlashtirish va jarayonlarni optimallashtirish hisobiga ishlab chiqarish unumdorligi 20–30% ga oshgan, bu esa yalpi iqtisodiy o'sishni 1,4% ga tezlashtirishga xizmat qilgan (MGI, 2021).

Shuningdek, IMF (2021) tadqiqotlariga ko'ra, ishlab chiqarish xarajatlarining yuqoriligi ko'pincha monopolistik struktura, resurslardan samarasiz foydalanish, energiya

isrofgarchiligi va eskirgan boshqaruv tizimlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Raqobat muhiti va boshqaruv yangilanishi mavjud bo‘lgan iqtisodiyotlarda esa narxlar barqarorligi, investitsiyaviy jozibadorlik va eksport salohiyati oshishi kuzatiladi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida ham so‘nggi yillarda ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar samaradorlik bermoqda. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (ITIM) ma‘lumotlariga ko‘ra, 2020–2023 yillarda sanoatda 1 500 dan ortiq yangi korxona tashkil etilib, mahsulot tannarxi o‘rtacha 15–20% ga qisqargan, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy qilish evaziga esa elektr energiyasi xarajatlari 13% ga kamaygan. Bu o‘zgarishlar sanoatning qo‘shimcha qiymat yaratish salohiyatini oshirgan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, iqtisodiy islohotlar jarayonida korxonalar faqat tashqi bozor talablariga emas, balki ichki boshqaruv tizimini takomillashtirishga ham e‘tibor qaratmoqda. Ayniqsa strategik xarajat boshqaruvi (Strategic Cost Management, SCM) yondashuvi nafaqat xarajatlarni nazorat qilish, balki ularni raqobat ustunligiga aylantirish vositasi sifatida qaralmoqda.

Shu asosda, ushbu maqolada ishlab chiqarish xarajatlari va boshqaruv o‘zgarishlarining iqtisodiy o‘rishga qanday ta‘sir ko‘rsatishi – nazariy, empirik va amaliy yondashuvlar asosida o‘rganiladi. Asosiy e‘tibor xarajatlarni kamaytirishning mexanizmlari, boshqaruv transformatsiyasining samaradorlik ko‘rsatkichlariga ta‘siri va bu orqali iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash imkoniyatlariga qaratiladi.

Adabiyotlar tahlili

Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va boshqaruv tizimlarining takomillashuvi iqtisodiy o‘rishga ko‘rsatadigan ta‘siri zamonaviy iqtisodiy adabiyotda keng yoritilgan bo‘lib, ushbu yo‘nalish turli makro va mikroiqtisodiy nazariyalar doirasida o‘rganib kelinmoqda.

M. Porter (1985) o‘zining “Competitive Advantage” asarida xarajat ustunligini raqobat strategiyasining markaziy elementi sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, ishlab chiqarish xarajatlarini samarali boshqarish orqali korxonalar bozordagi narx raqobatida ustunlikka erishib, kengroq bozor ulushini egallashi mumkin. Xarajatlar tahlili korxonalarni o‘z resurslaridan tejamkor va optimal foydalanishga undaydi, bu esa butun iqtisodiyotning samaradorligini oshiradi.

OECD (2022) hisobotida qayd etilishicha, boshqaruv tizimi modernizatsiya qilingan, raqamli texnologiyalar joriy etilgan va ishlab chiqarish xarajatlari samarali nazorat qilinadigan davlatlarda YaIM o‘rish sur‘atlari yiliga o‘rtacha 1,5–2 foizga yuqori bo‘lgan. Ayniqsa, kichik va o‘rta biznes (KOB) sektorida xarajatlar tahlili va tejamkor boshqaruv iqtisodiy o‘rishning “ichki drayveri” sifatida ta‘kidlanmoqda.

IMF (2021) tomonidan e'lon qilingan tahlillarda monopolistik bozor tuzilmalari mavjud bo'lgan iqtisodiyotlarda ishlab chiqarish xarajatlari yuqoriligi sababli mahsulot tannarxi ortishi, iste'molchi tanlovining cheklanishi va iqtisodiy o'sish sur'atlarining sustlashuvi qayd etilgan. Bunga qarama-qarshi ravishda, raqobat muhiti, ochiq bozorlar va samarali boshqaruv tizimi mavjud bo'lgan davlatlarda iqtisodiy barqarorlik, eksport salohiyati va investitsiya oqimlari oshgan.

McKinsey Global Institute (MGI, 2021) tomonidan olib borilgan tadqiqotga ko'ra, ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish, yetkazib berish zanjirlarini optimallashtirish va resurslardan tejimli foydalanish hisobiga sanoat tarmoqlarida mahsuldorlik 20–30% ga oshgan, bu esa milliy darajada YaIMni sezilarli darajada oshirishga xizmat qilgan.

Milliy tadqiqotlarga nazar solsak, B. Karimov (2022) O'zbekistonda ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish orqali eksportbop mahsulotlar hajmini oshirish, mahalliyashtirish darajasini chuqurlashtirish va iqtisodiy raqobatbardoshlikni kuchaytirish mexanizmlarini o'rgangan. Uning fikricha, xarajatlar tahlili va samarali boshqaruv mexanizmlari ishlab chiqarish jarayonida ichki resurslarni safarbar qilishga, innovatsion texnologiyalarni joriy etishga xizmat qiladi.

Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (ITIM, 2023) ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi uch yilda sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan islohotlar evaziga mahsulot narxlari 12–18% gacha pasaygan, foyda marjasi oshgan, yangi eksport bozorlariga chiqish imkoniyati kengaygan.

Raqobatni rivojlantirish qo'mitasi (2023) hisobotida esa qayd etilishicha, samarali xarajat boshqaruvi va raqobatni kuchaytirish natijasida ayrim sanoat tarmoqlarida energiya xarajatlari 13% ga qisqargan, mahsulot tannarxi esa 15–20% ga kamaygan.

Ushbu adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish xarajatlarini strategik boshqarish va samarali boshqaruv tizimlarini joriy etish nafaqat korxona darajasida samaradorlikni oshiradi, balki butun milliy iqtisodiyotda iqtisodiy o'sishni tezlashtirishga xizmat qiladi. Bunda raqobat muhiti, innovatsiyalar, boshqaruv madaniyati va texnologik yangilanish hal qiluvchi omillar hisoblanadi.

Tahlil va Natijalar

Tadqiqot natijalari ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va boshqaruvdagi zamonaviy o'zgarishlarning iqtisodiy o'sish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatayotganini chuqur ochib beradi. Quyida ushbu mexanizmning asosiy elementlari bo'yicha tahliliy natijalar keltirilgan:

Ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy qismlarini xomashyo, energiya resurslari, ishchi kuchi va xizmat ko'rsatish xarajatlari tashkil etadi. 2020–2023 yillarda O'zbekistonda sanoat korxonalarining xarajatlarini kamaytirish bo'yicha ko'rilgan choralar, xususan

energiya samaradorligi, raqamlashtirish va mahalliy lashtirish darajasining oshishi natijasida quyidagi o‘zgarishlar yuz berdi:

Energiya sarfi sezilarli darajada kamaydi (ba’zi tarmoqlarda 15% gacha), xomashyo yetkazib berishda logistik zanjirlarni optimallashtirish evaziga xarajatlar qisqardi, ishlab chiqarish tannarxi o‘rtacha 12–20% gacha pasaydi (ITIM, 2023).

Bu esa o‘z navbatida mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirishga va foyda marjasining ko‘tarilishiga olib keldi.

Korxonalar o‘z faoliyatida zamonaviy menejment uslublarini joriy etmoqda. Jumladan:

Lean management, kaizen, cost control tizimlari ishlab chiqarish isrofgarchiligini kamaytirishga xizmat qilmoqda. Raqamli texnologiyalar asosida avtomatlashtirilgan byudjetlashtirish va xarajat monitoringi joriy etilmoqda. Mahsulot rentabelligi asosida ichki segmentatsiya amalga oshirilmoqda.

Bular natijasida moliyaviy intizom kuchaygan, ishlab chiqarish barqarorligi oshgan va investitsion qarorlar samaraliroq bo‘lgan.

Ochiq raqobat va bozor mexanizmlarining kuchayishi natijasida korxonalar xarajatlarni maqbullashtirishga intilmoqda. Shuningdek:

Bozor raqobati kuchli bo‘lgan tarmoqlarda mahsulot narxi tabiiy ravishda tushmoqda, monopoliyadan holi segmentlarda narxlar 10–18% oralig‘ida pasaygan (Jahon banki “Doing Business” ma’lumotlari), raqobat mahsulot sifati va innovatsiyalarga sarmoya hajmini oshirmoqda.

Bu omillar iqtisodiy o‘sish jarayonini sifatliroq va ichki resurslar hisobidan barqaror shakllantirishga zamin yaratmoqda.

Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va samarali boshqaruv uslublarini joriy qilish:

O‘zbekiston sanoatida 2020–2023 yillarda ishlab chiqarish hajmining 23% ga o‘sishiga sabab bo‘lgan (ITIM hisobotlari), yangi ishlab chiqarish quvvatlari ochilishi hisobiga 1 500 dan ortiq korxonalar faoliyati yo‘lga qo‘yilgan, OECD ma’lumotlariga ko‘ra, raqobatbardosh va samarali ishlab chiqarish siyosatini olib borayotgan davlatlarda YaIM o‘sish sur‘atlari o‘rtacha 1.5–2% ga yuqori bo‘lmoqda.

Bu raqamlar shuni ko‘rsatadiki, ishlab chiqarish xarajatlarini nazorat qilish va strategik boshqaruv usullarining joriy etilishi milliy iqtisodiyot barqarorligini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Xulosa

Ushbu maqolada ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va boshqaruv tizimidagi zamonaviy o‘zgarishlarning iqtisodiy o‘sishga ta’sir mexanizmlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, xarajatlarni optimallashtirish nafaqat korxonalar rentabelligini

oshirishda, balki mamlakat iqtisodiyotining barqaror va tez o‘shida ham muhim o‘rin tutadi.

Birinchidan, xarajatlarning asosiy elementlari (xomashyo, energiya, ishchi kuchi va servis xizmatlari) bo‘yicha qisqartirish choralari — raqamlashtirish, energiya samarador texnologiyalarni joriy qilish, mahalliyashtirish va logistika optimallashtirish orqali amalga oshirilmoqda. Bu jarayon sanoat mahsulotlarining tannarxini 15–20% gacha pasaytirishga xizmat qilmoqda.

Ikkinchidan, boshqaruvdagi islohotlar, jumladan Lean management, innovatsion menejment va avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish tizimlarining joriy qilinishi korxonalarda ichki resurslarni safarbar qilishga, operatsion samaradorlikni oshirishga olib kelmoqda. Bunday yondashuv natijasida foyda marjasi ko‘tarilmoqda, moliyaviy barqarorlik kuchaymoqda va investitsion jozibadorlik ortmoqda.

Uchinchidan, raqobat muhitining kuchayishi, erkin bozor mexanizmlarining kengayishi va monopoliyalarning qisqarishi iqtisodiyotni samaradorlikka, innovatsiyalarni keng joriy etishga undamoqda. Buning natijasida nafaqat narxlar pasaymoqda, balki mahsulot sifati, tanlov kengligi va eksport salohiyati ham ortmoqda.

Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, ishlab chiqarish xarajatlari va boshqaruv strategiyalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik iqtisodiy o‘shni ta‘minlovchi muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Ayniqsa, O‘zbekiston sharoitida bu yo‘nalishdagi islohotlar sanoatning transformatsiyasini jadallashtirmoqda va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikka hissa qo‘shmoqda.

Tavsiyalar:

Davlat siyosatida sanoat korxonalarining xarajatlarni tahlil qilish va samarali boshqaruv tizimlarini joriy etishga rag‘batlantiruvchi mexanizmlarni kuchaytirish zarur.

Raqobat muhitini yanada rivojlantirish uchun normativ-huquqiy bazani takomillashtirish, kichik va o‘rta biznes uchun soliq va kredit imtiyozlarini kengaytirish maqsadga muvofiq.

Mahalliy xomashyo bazasini rivojlantirish orqali importga qaramlikni kamaytirish va ishlab chiqarish barqarorligini mustahkamlash mumkin.

Ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini ta‘minlovchi innovatsion markazlar sonini oshirish va texnologik yangilanishni rag‘batlantirish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Porter, M. E. (1985). *Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance*. New York, NY: Free Press.
2. OECD. (2022). *Economic outlook and productivity trends*. Paris, France: Organisation for Economic Co-operation and Development. <https://www.oecd.org>

3. International Monetary Fund. (2021). *World economic outlook: Recovery during a pandemic*. Washington, DC: IMF. <https://www.imf.org>
4. McKinsey Global Institute. (2021). *The future of manufacturing: How digitization and resource optimization drive growth*. <https://www.mckinsey.com/mgi>
5. Karimov, B. (2022). *Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshirish mexanizmlari* [Dissertatsiya]. O‘zbekiston Milliy Universiteti.
6. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (ITIM). (2023). *Sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish bo‘yicha islohotlar va ularning iqtisodiy samaralari*. Toshkent: ITIM.
7. Raqobatni rivojlantirish qo‘mitasi. (2023). *2023-yil hisobot: Raqobat muhiti va iqtisodiy samaradorlik*. Toshkent: Raqobatni rivojlantirish qo‘mitasi.